

צדיקות ומיעוט הדמות

תגובה לד"ר אליעזר מלכיאל

מאמרו של ד"ר אליעזר מלכיאל ("אל תהי צדיק הרבה", **אקדמות**, י', עמ' 149-158) מציג את האידאל הדתי בצורה סטריאוטיפית אופיינית, ותואם את המקובל בדרך כלל ברטוריקה הדתית הנאמרת והכתובה. דבריו מייצגים את הגישה הרואה בעבודת ה' מושג שאינו מותר מחיה לתכליות אחרות, עד שהפסוק "אין עוד מלבדו", שמציין את עצמת כוחו של האל בעולם, משמש גם לצורך הצגת האידאל הדתי. הוא מפרש את הדבקות במידותיו של הקדוש ברוך הוא, כניסיון לחיקוי של דמות האל כפי שהיא נתפסת בעיני בני אדם, ובלשונו: "המבנה הנפשי שהאידאל הנדון חותר ליצור בנפש, מהווה תעתיק מדויק של התמונה התאולוגית של האמונה באל יחיד" (עמ' 149-150). בעשותו כך, הוא מעלה את הבעיה שאידאל כזה יוצר לגבי כל התכליות האנושיות, שאינן משרתות במישרין או בעקיפין את האידאל הדתי.

לפני שנכנסים לעובי הקורה בתוך הדילמה המרכזית של המאמר, יש לדון במשמעות של עבודת ה' בכל לב. האם הגישה המבטלת כל עיסוק שלא תורם דבר לפתרון החידה הנוקבת "למשמעות החיים ולייעוד שלשמו באנו לעולם" (עמ' 153), היא הדבר שאנו מייחלים לו ומחנכים את עצמנו ואת זולתנו לקראתו? האם המחיר הכבד שמשלם "מי שמכופף את כל גילויי החיים לתכלית אחת" (עמ' 149), אינו מעלה תהיות על דרכו של עובד ה' כזה, ששכר הצדיקות שלו עלול חלילה לצאת בהפסדה האנושי? לשון אחרת, האם גישה זו היא האתגר האמיתי בעבודת ה', או שמא היא היא הפיתוי המרדד את הבנת המציאות, שבה אין ערך אחד בלעדי כי אם סמבטיון גועש של ערכים מתנגשים?

הרטוריקה הדתית המקובלת משתמשת לעתים בפסוק "בכל דרכך דעהו והוא יישר אורחותיך", או בהבעה נחרצת יותר של אותו רעיון, באמצעות הפסוק "שויתי ה' לנגדי תמיד", אשר אינו מאפשר אפילו להגות דבר שאינו קשור לעניין האלוהי. סיסמאות אלה מטילות לתוך השיח הדתי הלך רוח המבטל את שאיפותיו ואת רצונותיו הפרטיים, שלא להזכיר את תשוקותיו ואת תאוותיו של האדם, ומציגות אותם בצד התכונות השליליות, שבהן יש להילחם עד חרמה. ואולם מי שמוכן גם להטות אוזן רגישה יותר, יגלה שפסוקים

אלה אינם מהווים הלכה פסוקה בנושא עבודת ה', אלא תפקידם לזרז, לעורר ולהניע את האדם, שבאופן טבעי הוא נרפה, דל רצון ועצל כלפי התביעות הדתיות הנוגדות את טבעו ואת נטיותיו. לרוע המזל, מעטים עסקו בהשפעה הרעה האפשרית של אותה אזהרה, המובאת בסיפא של הפסוק "אל תהי צדיק הרבה", והיא השאלה "למה תשומם". שאלה זו בדיוק מתריעה על סכנת הפיתוי של ראיית עבודת ה' כעבודה טוטלית, נוקבת, עריצה, ומכלה כל תכלית שאינה משרתת את הצדיקות. זאת אכן סכנה שקיימת בכל מקרה של "הכפפת כוחות הנפש לתכלית אחת", אלא שסכנתו של האידאל הדתי חמורה עוד יותר, מכיוון שהדלק המניע את הטורבינות של עבודת ה' הוא צו עליון אלוהי, המעודד לכאורה את ההתמקדות בלעדית בדבר אחד, כמאמר הפסוק "באהבת ישגה תמיד". לא יפלא אפוא שבהשוואה לאותו אידאל נשגב, כל העיסוקים שאינם משרתים את המטרה הופכים טריוויאליים עד כדי ביטול, ועל כן העיסוק בהם נתפס בבחינת "מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה".

הפיתוי לטוטליות רובץ לפתחה של כל דת מונותאיסטית, הרואה באל את התגשמות האידאלים מחד גיסא, ובטבע האדם ובמכלול תכונותיו את היצר הרע המשיאו לפנות עורף לחובותיו הדתיים מאידך גיסא. רק לשם המחשה, הנצרות הקתולית אסרה על קיום יחסי מין למי שמקדיש את עצמו לחיים דתיים, מאחר שחיי משפחה פוגמים בהתמסרות המוחלטת לחיי קדושה. ואולם גם היהדות אינה נקייה מאותו פיתוי שבו הטוטליות הדתית מאיימת (או אולי מאוימת) על מה שנחשב טריוויאלי, או על מה שיכול להיראות כשיטוט בסמטאות צדדיות של החיים, המובילות לתכליות אחרות. בהמשך נראה איך היהדות יצרה כלים להתמודד עם בעיה זו, ואולם כפי שהמציאות מוכיחה, לא תמיד היה בהם די לשמירת האיזון, ולעתים קיימים זרמים המושכים לכיוון הדרך המכירה בקדושה בלבד.

הגמרא במסכת ברכות (ל"ה, ע"ב) מביאה מחלוקת בין רבי ישמעאל ובין רבי שמעון בן יוחאי, על הפסוק בקריאת שמע "ואספת דגנך". לטענת רבי ישמעאל הוראתו "הנהג בהם (=בלימוד התורה) מנהג דרך ארץ", שפירושו בשפתנו חיי תורה ועבודה. לעומתו רשב"י, החושש לפגיעה בטוטליות של חיי תורה, מתנגד למעשים הטריוויאליים של עבודה חקלאית, העלולים להסיח את דעתו של האדם מן העיקר האחד. "רשב"י אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?" ההתמסרות המוחלטת לאידאל לימוד התורה עומדת בסתירה לעיסוק בפרנסה, וזה מתוך חשש של הפניית אנרגיות לדברים המנוגדים באופיים לתכלית המרכזית של תלמוד תורה, התובעת את כוליותו של הלומד. ואולם היהדות מצאה לה בדרך כלל את האיזונים שימנעו את הסחיפה של האידאל הטוטלי, כפי שרואים בהמשך הגמרא: "אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל – ועלתה בידם, כרבי שמעון בן יוחאי –

ולא עלתה בידם". מי שמצוי בשקלא וטריא ההלכתי, יודע שהכרעתו של אביי בסוגיה זו היא אינה ממין העניין המקובל בעולם התלמוד, שכן הלכה במצוות לימוד תורה, שכל גופי התורה תלויים בה, אף אם היא קשה ליישום, אין מכריעים באמצעות הניסיון המעשי של בני אדם. אלא שמערכת האיזונים של הניסיון והמציאות, חייבה את החכמים להטות מאותה כפייתיות של "שלטון יחיד ועריצותי" שתלמוד תורה עלול להוביל אליו.

הדילמה המובאת במאמרו של מלכיאל העסיקה גם את הראי"ה קוק. דברים שהפנה הרב קוק לראשי המוסד לאמנויות "בצלאל", יכולים להיות חומר למחשבה ולדיון:

נזהרים אנחנו משיכון והפרזה, אפילו מהדברים היותר נשגבים ונעלים. הצדק הוא נר לרגלנו, ואנחנו קוראים במקרא קודש "אל תהי צדיק הרבה". החכמה היא אור חיינו, ואנחנו אומרים "אל תתחכם יותר", "אכול דבש הרבה לא טוב". זה הכלל המקיף את כל חוג חיי עם עולם. מעולם לא נתמכר לאידאה פרטית אחת במידה זו, עד שנהיה טובעים במצולותיה עד לבלי יכולת ליתן לנו קצב ומידה להרחבת ממשלתה" (אגרות הראיה, א', עמ' ר"ה. ההדגשה שלי).

דומני שהראי"ה מכוון בדיוק כלפי אותה היסחפות והליכה שבי אחר קסמו של רעיון אחד, ויהא זה "מדברים היותר נשגבים ונעלים", ודברי הראי"ה מכוונים גם לעשייה דתית, שאף היא אינה יוצאת מן הכלל לצורך העניין.

על השאלה מהי עבודת ה' כאידאל אין לתת תשובה חד ממדית, ובכל מקרה, קשה לקבל את הנחה הפשטנית שמכלול הדברים האנושיים – הן אלה הנשגבים כמו המדע והאמנויות והן אלה שהם פחותי ערך – אין להם דבר עם אותו אידאל דתי, אם אינם כפופים לו כפיפות מלאה. במקום לשאול האם כל שביל צדדי צריך לסייע לתכלית עליונה, נוכל לשאול: האם יש במעשה משום מימוש אנושיותו של אותו חניך, וזאת כמובן באופן שאינו סותר את ההלכה. ניתן לקבוע ששום שביל צדדי ושום מעשה טריוויאלי אינו פסול בגלל שאינו משרת במישרין או בעקיפין את עבודת ה', ושומה על המחנך נער "על פי דרכו" להראות לחניכו כיצד פיתוח הכישורים האישיים שלו יכולים לתרום לשלמותו הדתית. מכאן ואילך, התלמיד החפץ בכך יוכל להגיע לעבודת ה' באמצעות פיתוח כישוריו, גם אם למתבונן מן הצד כישורים אלה מניבים לפי שעה רק עיסוקים טריוויאליים. לא חסרות דוגמאות כיצד ענפי ספורט, שטחי אמנות, ואפילו עיסוקים צדדיים שיכולים להיראות טריוויאליים לכאורה, נעשים במרוצת השנים, בתהליך של עיצוב האישיות, מגוף של דתיות רצינית. תפקיד המחנך להזהיר את התלמיד השוקע באידאל עריצותי, דתי או לא דתי, להצביע בפניו על סכנת

ההיאטמות, ולציין בפניו את מכלול התופעות שהוא מזניח. המחנך או ההורה חייבים לעמוד בעוד מועד על עולמו המתכנס של התלמיד, החפץ להיבלע בתוך עולם "שמכופף את כל גילויי החיים לתכלית אחת".

קורא המאמר של מלכיאל יוצא נבוך בעיקר בקטע הסיום, המכונה "מסקנה". מחד גיסא טוען מלכיאל כי אין הוא כופר בעמדות היסוד של השאלה הנוקבת התובעת תשובה, או בלשונו: "שאנו נדרשים להשיב על השאלה מניין באנו, לאן אנו הולכים, ושעתידים אנו ליתן דין וחשבון על חיינו" (עמ' 156). מאידך גיסא הוא טוען כי "נקודת הראות הנוקבת אינה ממצה את אופק ההסתכלות על החיים, והמחשבה שהיא ממצה אותה עלולה ליצור עיוותים בהשקפתנו האנושית והחינוכית" (שם). כאמור, הוא משאיר אותנו בדילמה קשה ואכזרית, ומציג בפנינו את הקרעים בתוך נפשו פנימה. הוא אינו יכול להתנתק מן הפיתוי של "ריכוז כל כוחות הנפש באידאל אחד במטרה אחת", וזה על אף סכנות העריצות של האידאל הדתי (לדעתו), בידועו את הנזקים החינוכיים העצומים. נראה שכוחו לא עמד לנתק את הקשר הגורדי, ולהציע מזור באמצעות הכרעה במקום שקיימת התנגשות קשה וכואבת. אמנם אין הוא מצטער שהאידאל נשאר רק אידאל, ואינו ממומש מאלף סיבות: חברתיות, כלכליות, או מפאת חולשת אנוש. לעניות דעתי, מאחר שהדילמה שהוא מציג במאמרו היא חינוכית ערכית, הרי אין מנוס מלנסות לפחות להגיע להכרעה.

מאמרו של מלכיאל מעלה נקודה נוספת, מוזנחת ומודחקת למרבה הצער – סוגיית דמות הטיפוס האידאלי של היהדות-הדתית-המודרנית, שאליה יש להנך במסודות חינוך. הדמות שעמה הוא נאבק היא דמותו של האידאל החינוכי החרדי, שעל פי רוב משמש כדגם להערצה גם בבתי הספר הדתיים שאינם נמנים על הזרם החרדי. אם נבדוק לעומק, נגלה שהדמות האידאלית שם קרובה יותר לגדול בתורה חרדי, שבקיא במקורות יהודיים הקשורים לעולם ההלכה והתלמוד. גם אם קיימת אישיות רבנית תורנית שיד לה בהגות הכללית, במחקר המדעי, ואפילו במחשבת ישראל לדורותיה, הרי תוספות אלה חשובות כלוויית חן לגרוגרת, אך בשום אופן אינן תנאי בל יעבור לקביעת חשיבותה של הדמות. עקיבא ארנסט סימון הגדיר בשעתו את האידאל הציוני הדתי כתלמיד חכם חלוץ, אך לא הושקע המאמץ העיוני הנדרש לעיצוב הדמות, ועל כן גם לא ייפלא שאין היום פרוגרמה חינוכית, מינקות ועד בתי הספר הגבוהים, שתשרת את המטרה. ואולם נדמה שאין עוד דבר במערכת החינוך הדתית שחסרונו כל כך בולט, כמו הקביעה של דמות אידאלית, אשר יודעת לעשות את האינטגרציה הנפשית וההגותית המתחייבת ממשנת הציונות הדתית. מערכת החינוך הדתית,

ברובה הגדול, מעצבת את החניך בדמות של חרדי חוטא, ולא של ציוני דתי גאה. לפני עשרות שנים היתה מקובלת הגישה של בניית גשר בין עולמות, שביקשה להראות כי יהדות מודרנית כוללת בתוכה יהדות היסטורית אותנטית שאינה זרה לכל התופעות של מודרנה, אלא שראיית הגישה הזאת בבחינת גשר, על אף חשיבותה, עלולה ליצור תחושה של בדיעבד, כמו צלילית מתפוגגת של מקור עצמאי.

אין בכוונתי לפרוס במסגרת מאמר תגובה זה את כל אבני הדרך המובילות לבניית הדמות האידאלית, ואסתפק בהעלאת נקודה אחת. השאלות הנוקבות שהועלו על ידי מלכיאל עוסקות כולן בשלמותו הדתית של הפרט, והן אופייניות לראיית היהדות כאוסף של פרטים, הפונים בערגה לדמות תורנית דומיננטית שמקדישה את חייה לתורה, בעוד שהחיבור הלאומי עם יהודים שאינם שומרי מצוות אינו מצוי באופק העיסוק של הדמות האידאלית. ברית הגורל היהודי נכפתה על תושבי מדינת ישראל עוד יותר מאשר על יהודי הגולה, ועל כן חלק מפתרונות השימור של בני הגולה "היראים לדבר ה'", כמו קהילות נפרדות, אינם בגדר אפשרות ראלית במציאות של מדינה יהודית. תקופתנו אמנם מאופיינת בהפרזה של האינדיבידואליזם, הן הדתי והן החילוני, ולכן על פני השטח נראה כי לפרט אין עוד מחויבות כללל, שהרי תפקיד הכלל ליהנות את הפרט מעצמתו הארגונית והביורוקרטית של חברת מדינה. במצב זה, מקובל לחשוב שתפקיד החברה הוא לאפשר את שגשוגו של הפרט, כדי שיוכל להקדיש את חייו, הדתיים או החילוניים, למטרות התורמות לו אישית. דווקא כשהלך הרוח הוא כזה, שבז לקולקטיבי, יש לנסות להחזיר את המושג האמיתי של כלל ישראל, לא כסיסמה נכובה, אלא מתוך גישה אמיתית של אהבת ישראל. לגישה חינוכית כזאת יש השלכות על האינטגרציה הבין-תחומית גם בתחום התורני, והיא מחייבת פרוגרמה חינוכית מקיפה. אינטגרציה זו חשובה לא רק כדי שלא להגביה את החומות בחברה היהודית, אלא גם כדי להתמודד עם המציאות העכשווית, המורכבת והרב-ממדית, שהאיש החי בדל"ת אמותיה של ההלכה מנוכר לה. המעורבות בחברה הישראלית מחייבת גם את גאון הרוח להתגייס לצה"ל לשירות מלא, ולשרת אחר כך ביחידת מילואים. הוא גם חייב לרכוש משלוח יד ולהתפרנס מיגיע כפיו, כחלק מחובתו הדתית והאזרחית. מציאות כזו כמעט שאינה מאפשרת את צמיחתו של גאון המנותק מן ההווה הטריטוריאלית, ולכן, חששו של מלכיאל נראה בסופו של דבר תאורטי ורחוק.